

XX ASRNING 50–90-YILLARIDA IORDANIYADA MODERNIZATSIYA VA MILLIY O‘ZLIKNING RIVOJLANISHI

Alimbekova Yasmina Bobir qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

2-bosqich magistranti

yasminaalimbekova17@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada XX asrning 50–90-yillarida Iordaniyada davlat institutlarining rivojlanishi va milliy o‘zlikning o‘zgarishi o‘rtasidagi munosabatlar tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar, konstitutsiyaviy normalar va siyosiy hujjatlar asosida davlat qurilishi, hududiy o‘zgarishlar hamda siyosiy ishtirokning milliy mansublik haqidagi tasavvurlarga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tahlil 1950-yillardagi institutsional o‘zgarishlar, 1967-yilgi urush, 1970–1971-yillardagi qurolli mojaro va 1988-yilgi G‘arbiy Sohil bilan aloqalarni uzish qarorini qamrab oladi. Shuningdek, 1989-yildan boshlangan siyosiy ochiqlik, 1991-yilgi Milliy xartiya va 1990-yillardagi iqtisodiy islohotlar yoritiladi. Maqolada modernizatsiya davlatga mansublikni mustahkamlash bilan birga siyosiy vakillik va milliy o‘zlik atrofidagi kelishmovchiliklarni ham yuzaga chiqarishi mumkinligi asoslanadi. Iordaniya tajribasida institutsional rivojlanish, demokratlashuv va milliy integratsiya bir xil sur’atda kechmagan jarayonlar sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Iordaniya, modernizatsiya, milliy o‘zlik, davlat qurilishi, fuqarolik, Hoshimiylar monarxiyasi, falastinliklar, siyosiy liberallashuv.

Abstract: This article analyses the relationship between the development of state institutions and changes in national identity in Jordan from the 1950s through the 1990s. Drawing on scholarly literature, constitutional provisions and political documents, it examines how state-building, territorial changes and political participation shaped understandings of national belonging. The analysis covers institutional changes in the 1950s, the 1967 war, the armed conflict of 1970–1971 and Jordan’s 1988 decision to disengage from the West Bank. It also considers the

political opening that began in 1989, the 1991 National Charter and economic reforms during the 1990s. The article argues that modernization can strengthen identification with the state while also bringing disputes over political representation and national identity into public view. In the Jordanian case, institutional development, democratization and national integration are assessed as processes that did not advance at the same pace.

Keywords: Jordan, modernization, national identity, state-building, citizenship, Hashemite monarchy, Palestinians, political liberalization.

Kirish

Iordaniya tarixida davlat institutlarini rivojlantirish masalasi aholining siyosiy mansubligi va milliy o'zlik haqidagi tasavvurlari bilan bog'liq holda kechdi. Transiordaniya 1946-yilda mustaqillikka erishgan bo'lsa-da, yangi davlatning siyosiy va ijtimoiy tuzilishi avvalgi boshqaruv tajribasi, tashqi yordam hamda Falastin masalasi ta'sirida shakllandi. 1948-yilgi urush oqibatlari va 1950-yilda G'arbiy Sohilning Iordaniya tarkibiga qo'shib olinishi davlat qurilishi doirasini o'zgartirdi. Keyingi hududiy va siyosiy inqirozlar fuqarolik mansubligi bilan milliy o'zlik o'rtasidagi munosabatlarni qayta ko'rib chiqishga olib keldi [1; 3; 7].

Maqolaning asosiy savoli davlat institutlarining rivojlanishi Iordaniya milliy o'zligini qanday vositalar orqali mustahkamlagani va qaysi sharoitlarda bu jarayon siyosiy ziddiyatlar bilan birga kechganini aniqlashdan iborat. Modernizatsiya qonunchilik, boshqaruv, ta'lim va iqtisodiy institutlardagi o'zgarishlar sifatida ko'rib chiqiladi. Demokratlashuv esa siyosiy raqobat, jamoatchilik ishtiroki va hokimiyatning hisobdorligi bilan bog'liq alohida jarayondir. Shu sababli davlat apparatining kuchayishi o'z-o'zidan demokratlashuv yoki jamiyatning to'liq integratsiyalashganini anglatmaydi.

Milliy o'zlik atamasi bu yerda shaxs va guruhlarining o'zini Iordaniya siyosiy hamjamiyatiga mansub deb bilishi, davlatning tarixiy tajribasi va ramzlariga munosabati ma'nosida qo'llanadi. Fuqarolik shaxsning davlat bilan huquqiy aloqasini bildiradi; milliy o'zlik esa madaniy xotira va siyosiy tasavvurlarni ham

qamrab oladi. Falastinlik kelib chiqish bilan Iordaniya fuqaroligi bir-birini istisno etadigan belgilar emas. Ularning munosabati tarixiy davr va siyosiy sharoitga qarab o'zgargan [1; 10].

Tadqiqotning maqsadi XX asrning 50–90-yillaridagi institutsional o'zgarishlar va milliy o'zlikning rivojlanishini tarixiy bosqichlar bo'yicha qiyoslashdir. 1946–1948-yillardagi voqealar mavzuning tarixiy shart-sharoitini tushuntirish uchun keltiriladi. Davrlashtirishda 1950–1966-yillardagi davlat qurilishi, 1967–1987-yillardagi hududiy va siyosiy inqirozlar hamda 1988–1999-yillardagi milliy mansublik va siyosiy ishtirok masalalarining qayta belgilanishi ajratiladi. Bu davrlashtirish maqolaning tahliliy yondashuvi bo'lib, modernizatsiyaning barcha sohalari uchun yagona tasnif sifatida taklif etilmaydi.

Adabiyotlar sharhi va tadqiqot usullari

Joseph A. Massadning Colonial Effects monografiyasida Iordaniya milliy o'zligining shakllanishida huquq va armiya institutlariga alohida e'tibor beriladi. Bu yondashuv fuqarolikni belgilash va harbiy tashkilot orqali milliy mansublikni shakllantirish o'rtasidagi aloqani tushuntirishga yordam beradi [1]. Betty S. Andersonning Nationalist Voices in Jordan tadqiqoti esa davlat bilan bir qatorda ijtimoiy va siyosiy harakatlarning rolini ko'rsatadi. Uning asosiy tarixiy tahlili 1920–1950-yillarga, jumladan, 1956–1957-yillardagi siyosiy kurashlarga qaratilgan. Shuning uchun ushbu asardan 1990-yillarni bevosita izohlash uchun emas, milliy o'zlikning davlat va jamiyat munosabatlarida shakllanishini tushuntirish uchun foydalaniladi [2].

Philip Robinsning A History of Jordan asari siyosiy voqealar ketma-ketligini tizimlashtirishga xizmat qiladi [3]. Janine A. Clarkning islomiy xayriya tashkilotlariga oid tadqiqoti professional va o'rta qatlam tarmoqlarining ijtimoiy hayotdagi o'rnini yoritadi [4]. Quintan Wiktorowicz fuqarolik jamiyati tashkilotlari siyosiy liberallashtirish sharoitida ham davlatning nazorat mexanizmlari doirasida faoliyat yuritishi mumkinligini asoslaydi [5]. Clark va Wiktorowiczning xulosalari

butun 1950–1999-yillar davriga umumlashtirilmaydi; ulardan keyingi bosqichdagi davlat va jamiyat munosabatlarini izohlashda foydalaniladi.

Maqola tarixiy adabiyotlar va e’lon qilingan hujjatlar asosidagi tahliliy sharhdir. Tarixiy-xronologik usul voqealar ketma-ketligini aniqlashga, tarixiy-qiyyosiy usul esa davrlar o’rtasidagi davomiylik va o’zgarishlarni ajratishga xizmat qiladi. Konstitutsiya, Milliy xartiya va siyosiy nutqlar huquqiy normalar hamda rasmiy milliy o’zlik tasavvurlarini ifodalovchi manbalar sifatida o’rganiladi. Ulardagi tamoyillar jamiyatdagi amaliy holatning tayyor isboti sifatida qabul qilinmaydi. Diplomatik hujjatlar ham ularni yaratgan tomonning siyosiy manfaatlarini hisobga olingan holda talqin qilinadi.

Tahlilning vazifasi yangi statistik sababiy bog’liqlikni isbotlash emas, mavjud tadqiqotlar va hujjatlardan kelib chiqib modernizatsiyaning milliy o’zlikka ta’sir mexanizmlarini izohlashdir. Bunda huquqiy mansublik, davlat institutlaridagi ishtirok va siyosiy vakillik masalalari asosiy mezonlar sifatida olinadi.

Davlat qurilishi va milliy mansublikning institutsional asoslari

1950-yil 24-aprelda G’arbiy Sohilning Iordaniya tarkibiga qo’shib olinishi davlatning hududiy va demografik tuzilishini o’zgartirdi. Rasmiy siyosiy hujjatlarda bu voqea ikki sohilning birlashuvi sifatida ifodalangan. Uning milliy o’zlikka ta’sirini baholashda rasmiy birlik tasavvuri bilan falastinliklarning o’z tarixiy va siyosiy mansubligini farqlash zarur. Yagona davlat boshqaruvi turli kelib chiqishga ega aholining huquqiy aloqalarini tartibga solgan bo’lsa-da, umumiy fuqarolik barcha milliy tasavvurlarning bir xil bo’lishini ta’minlamagan [1; 7].

1952-yilgi Konstitutsiya davlat tuzilishining asosiy huquqiy tayanchiga aylandi. Uning 1-moddasida Iordaniya mustaqil arab davlati, boshqaruv shakli esa parlamentli merosiy monarxiya sifatida belgilangan. 24-modda hokimiyat manbaini xalq bilan bog’laydi, 25–26-moddalar esa qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatdagi monarxning vakolatlarini belgilaydi [6, 1, 24–26-moddalar]. Bu normalarda arab millatiga mansublik, parlament tamoyili va sulolaviy boshqaruv bir huquqiy tizimda ifodalangan. Biroq konstitutsiyaviy norma bilan siyosiy amaliyotni

aynanlashtirish mumkin emas: vakillik institutlarining mavjudligi ularning doimo bir xil darajada faol bo'lganini bildirmaydi.

Qirol Husayn 1952-yil 11-avgustda qirol deb e'lon qilindi va 1953-yil 2-mayda konstitutsiyaviy vakolatlarini amalga oshirishga kirishdi [8]. Uning hukmronligi davrida davlat institutlarini mustahkamlash monarxiyaning siyosiy mavqeyini saqlash bilan bog'liq edi. 1956-yilda armiya qo'mondonligining arablashtirilishi tashqi ta'sirni kamaytirishga qaratilgan qadam sifatida rasmiy siyosiy xotirada alohida o'rin oldi [7]. Massadning armiya va milliy o'zlik o'rtasidagi aloqaga oid yondashuvi bu hodisani suverenitetning institutsional va ramziy ifodasi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi [1].

1956–1957-yillardagi siyosiy kurashlar milliy mansublik to'g'risidagi tasavvurlar faqat monarxiya tomonidan belgilanmaganini ko'rsatadi. Anderson tahlilida Iordaniya milliy harakati umumarab birlik g'oyasini ilgari surgan va alohida Iordaniya davlati istiqboli yuzasidan hukmron doiralar bilan bahslashgan siyosiy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Harakatning 1957-yilda siyosiy mag'lubiyatga uchrashi uning g'oyalari jamiyat va hukmron elita tasavvurlariga ta'sirini butunlay yo'qotmagan [2]. Demak, modernizatsiya davridagi milliy o'zlikni davlat siyosati va jamiyatdagi muqobil loyihalar o'rtasidagi munosabat orqali tushuntirish mumkin.

Ta'lim institutlarining rivojlanishi ham mazkur jarayonning bir qismi edi. 1962-yilda Iordaniya universitetining tashkil etilishi oliy ta'limning mamlakat ichidagi institutsional asosini kengaytirdi [9]. Universitetning mavjudligi professional tayyorgarlik uchun sharoit yaratilganini ko'rsatadi, ammo bu faktning o'zi aholining milliy o'zligi qanday o'zgarganini o'lchamaydi. Ta'limning milliy mansublikka ta'siri o'quv dasturlari, bitiruvchilarning faoliyati va siyosiy ishtirok orqali alohida tekshirilishi lozim. Andersonning ta'lim va yangi ijtimoiy aloqalar haqidagi tahlili ana shunday izlanish uchun yo'nalish beradi [2].

Hududiy inqirozlar va siyosiy vakillik masalasi

1967-yilgi Arab–Isroil urushida Iordaniya G'arbiy Sohil, jumladan, Sharqiy Quddus ustidan nazoratni yo'qotdi. Bu voqea davlat boshqaruvining hududiy

doirasini o'zgartirdi va aholi ko'chishi bilan bog'liq ijtimoiy ehtiyojlarni kuchaytirdi [3; 7]. Urushni milliy o'zlikning birdan o'zgargan nuqtasi sifatida tasvirlashdan ko'ra, davlatning hudud, fuqarolik va vakillik masalalarini qayta muvofiqlashtirishiga olib kelgan inqiroz sifatida baholash asosliroqdir.

1970–1971-yillardagi mojaro Iordaniya armiyasi bilan falastinlik qurolli tashkilotlar o'rtasida davlat hududidagi hokimiyat va harbiy nazorat masalalarini keskinlashtirdi [3]. Bu qarama-qarshilikni Iordaniyadagi barcha falastinliklar bilan davlat o'rtasidagi bir xil munosabat sifatida talqin qilish noto'g'ri. Falastinlik qurolli tashkilotlar, Iordaniya fuqarolari bo'lgan falastinliklar va qochqinlar bir xil siyosiy yoki huquqiy toifa emas.

AQSH Davlat departamentining 1970-yil 26-sentabrdagi telegrammasida mojaroni badaviy kuchlar bilan falastinliklar o'rtasidagi oddiy qarama-qarshilikka kamaytirish rad etiladi; falastinliklarning siyosiy pozitsiyalari bir xil emasligi ta'kidlanadi [11]. Hujjat Husayn hokimiyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan diplomatik ko'rsatma bo'lgani uchun undagi baholarni xolis tavsif sifatida qabul qilib bo'lmaydi. Shunga qaramay, u voqea ishtirokchilarini umumiy etnik yorliqlar ostida birlashtirish tarixiy tahlilni soddalashtirishini ko'rsatadi.

1974-yilgi Rabot sammitida Falastinni ozod qilish tashkilotining falastin xalqining yagona qonuniy vakili sifatida tan olinishi Iordaniyaning Falastin masalasidagi vakillik da'volariga ta'sir ko'rsatdi [8]. Shu davrda davlatga sadoqat va falastinlik milliy mansublikni qanday muvofiqlashtirish masalasi saqlanib qoldi. Siyosiy vakillik bo'yicha raqobat huquqiy fuqarolikning barcha shakllarini avtomatik ravishda bekor qilgan jarayon sifatida tushunilmasligi kerak.

1970–1980-yillardagi institutsional rivojlanish tashqi yordam va xorijda ishlayotgan fuqarolarning pul o'tkazmalariga bog'liq iqtisodiy sharoitda kechdi. 1980-yillar oxiridagi to'lov balansi inqirozi bu rivojlanishning moliyaviy cheklovlarini yuzaga chiqardi [12]. Davlat xizmatlari va bandlik imkoniyatlarining barqarorligi siyosiy legitimlik uchun ahamiyatli bo'lsa-da, tashqi mablag'lar oqimi jamiyatdagi barcha guruhlarining teng integratsiyasini tasdiqlamaydi. Bunday

natijani aniqlash uchun davlat xizmatlaridan foydalanish va siyosiy vakillikni guruhlar kesimida o'rganish talab etiladi.

Milliy mansublik va siyosiy ishtirokning qayta belgilanishi

1988-yil 31-iyulda qirol Husayn G'arbiy Sohil bilan huquqiy va ma'muriy aloqalarni uzish qarorini e'lon qildi. Nutqda Iordaniya bilan Falastinning siyosiy kelajagi farqlanadi, shu bilan birga, Iordaniya hududidagi falastinlik kelib chiqishga ega fuqarolarning huquq va majburiyatlari boshqa fuqarolarniki bilan teng ekani bildiriladi [10]. Bu bayonot qarorni Iordaniyadagi barcha falastinliklarning fuqaroligi tugatilgan hodisa sifatida umumlashtirishga asos bermaydi. Rasmiy nutqdagi tamoyil bilan fuqarolik siyosatining amaliy ijrosi esa alohida tadqiqot masalalaridir.

Mazkur qaror milliy o'zlikning hududiy va siyosiy chegaralarini rasmiy darajada qayta ifodaladi. Iordaniya davlatiga mansublik bilan falastinlik milliy o'zlik bir shaxsda birga mavjud bo'lishi mumkinligi saqlanib qoldi. Shu sababli 1988-yilni milliy o'zlikning uzil-kesil yakunlangan nuqtasi sifatida emas, davlatning Falastin masalasidagi rolini qayta belgilagan bosqich sifatida baholash lozim.

1989-yildagi iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy norozilik fonida parlament saylovlari siyosiy ochiqlikning yangi bosqichini boshlab berdi [7; 12]. 1991-yilgi Milliy xartiyada qonun ustuvorligi, siyosiy ko'pfikrlilik va fuqarolik huquqlari rasmiy siyosiy kelishuvning tarkibiy qismlari sifatida ifodalandi [7]. Xartiya siyosiy ishtirok uchun e'lon qilingan tamoyillarni tahlil qilishga imkon beradi, ammo undagi maqsadlarning amalda to'liq bajarilganini o'z-o'zidan tasdiqlamaydi.

1991-yilda harbiy holatning bekor qilinishi, 1992-yilda siyosiy partiyalar faoliyatining qonuniylashtirilishi va 1993-yilgi parlament saylovlari siyosiy raqobat imkoniyatlarini kengaytirdi [13]. Monarxiyaning davlat boshqaruvidagi markaziy mavqeyi esa saqlanib qoldi. Wiktorowiczning tahlili jamoat tashkilotlari soni yoki faoliyatining ortishini ularning davlatdan mustaqilligi bilan aynanlashtirmaslik kerakligini ko'rsatadi [5]. Shuning uchun 1990-yillardagi o'zgarishlarni siyosiy

liberallashuv deb baholash to'liq demokratlashuv haqidagi qat'iy da'vodan aniqroqdir.

Iqtisodiy yo'nalishda 1988–1989-yillardagi inqirozdan keyin barqarorlashtirish va tarkibiy islohotlar olib borildi. 1990–1991-yillardagi Fors ko'rfazi inqirozi mehnat migratsiyasi, pul o'tkazmalari va tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatdi. XVJning 1995-yilgi hisobotida keyingi iqtisodiy o'sish islohotlar hamda tashqi moliyaviy ko'mak bilan bog'liq holda baholanadi [12]. Bu holat modernizatsiyaning ichki siyosiy maqsadlar bilan birga tashqi iqtisodiy sharoitlarga ham bog'liqligini ko'rsatadi. Biroq makroiqtisodiy tiklanishdan fuqarolarning milliy o'zligi to'g'risida bevosita xulosa chiqarib bo'lmaydi.

1994-yil 26-oktabrda Iordaniya va Isroil o'rtasida tinchlik shartnomasi imzolandi [14]. Ushbu hujjat tashqi siyosatning huquqiy doirasini o'zgartirdi. Uni barcha ijtimoiy guruhlarining bir xil siyosiy qarashga kelgani yoki milliy integratsiya tugallangani haqidagi dalil sifatida talqin qilish mumkin emas. Shartnoma davlatlararo munosabatlarga oid manba bo'lib, jamiyatning unga munosabatini aniqlash boshqa turdagi dalillarni talab qiladi.

Ijtimoiy tashkilotlarning roli ham davlat siyosati bilan cheklanmagan. Clarkning Iordaniyadagi islomiy xayriya tashkilotlari haqidagi tadqiqoti professional aloqalar va o'rta qatlam tarmoqlarining ijtimoiy yordamdagi ahamiyatini ko'rsatadi [4]. Bunday aloqalar davlatdan tashqari birdamlik shakllarini tushuntirishga yordam beradi. Shu bilan birga, xayriya tarmog'ida qatnashish milliy o'zlikning tayyor o'lchovi emas. 1999-yilda Husayn vafotidan keyingi sulolaviy almashuv ushbu maqolaning xronologik chegarasini belgilaydi; undan keyingi islohotlar alohida tahlilni talab etadi [8; 13].

Muhokama

Ko'rib chiqilgan voqealar modernizatsiya bilan milliy o'zlik o'rtasidagi aloqani bir nechta vosita orqali izohlashga imkon beradi. Konstitutsiyaviy normalar davlat va fuqarolikning rasmiy doirasini belgilagan. Armiya va ta'lim institutlari davlatga mansublikning kundalik hamda ramziy ifodalarini shakllantirishga sharoit

yaratgan. Hududiy yo'qotishlar va siyosiy mojarolar esa kim davlat nomidan vakillik qilishi hamda milliy mansublik qanday tushunilishi haqidagi bahslarni kuchaytirgan. Bular modernizatsiyaning milliy o'zlikka ta'sirini tushuntiruvchi mexanizmlar bo'lib, ularning har biri alohida empirik tekshiruvga ochiqdir.

1950–1960-yillardagi davlat qurilishi bilan 1989-yildan keyingi siyosiy ochiqlikni yagona uzluksiz demokratlashuv jarayoni sifatida tasvirlash tarixiy farqlarni yo'qotadi. Birinchi bosqichda suverenitet va davlat boshqaruvini mustahkamlash, keyingi bosqichda esa siyosiy ishtirokni kengaytirish masalalari oldinga chiqdi. Monarxiya ushbu o'zgarishlar davomida boshqaruvning tayanch instituti bo'lib qoldi. Davlatning saqlanib qolishi, boshqaruv institutlarining rivojlanishi va turli guruhlarining siyosiy integratsiyasi o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ularning natijalari alohida baholanishi kerak.

Maqolaning cheklovi shundaki, aholining o'zini qanday tanishtirganiga oid tizimli so'rovlar, ta'lim dasturlarining davrlar bo'yicha tahlili va ijtimoiy guruhlarining davlat xizmatlaridan foydalanish ko'rsatkichlari qiyoslanmagan. Shu sababli muayyan islohot milliy o'zlikni qancha darajada o'zgartirganini o'lchash yoki butun jamiyatga yagona natija nisbat berish mumkin emas. Tahlil huquqiy va siyosiy o'zgarishlarning mazmunini hamda ularning milliy mansublikni muhokama qilish uchun yaratgan sharoitlarini ko'rsatadi.

Xulosa

XX asrning 50–90-yillarida Iordaniyada modernizatsiya davlat institutlarini mustahkamlash va milliy mansublikni qayta belgilash bilan bog'liq holda kechdi. 1952-yilgi Konstitutsiya, armiya qo'mondonligining arablashtirilishi va ta'lim institutlarining rivojlanishi davlatga mansublikning huquqiy va institutsional asoslarini kengaytirdi. 1967-yilgi urush va 1970–1971-yillardagi mojaro esa hududiy boshqaruv, xavfsizlik va siyosiy vakillik o'rtasidagi ziddiyatlarni yuzaga chiqardi.

1988-yilgi qaror Iordaniya va Falastinning siyosiy vakillik doiralarini rasmiy darajada farqladi. Uni falastinlik kelib chiqish, Iordaniya fuqaroligi va milliy o'zlikning bir-biriga mos kelmaydigan toifalarga ajratilishi sifatida talqin qilish

asosli emas. 1989-yildan keyingi siyosiy ochiqlik hamda 1990-yillardagi iqtisodiy islohotlar davlat va jamiyat munosabatlarini o'zgartirdi, biroq monarxiyaning markaziy mavqeyi saqlanib qoldi.

Iordaniya tajribasi institutsional modernizatsiya, siyosiy liberallashtirish va milliy integratsiya natijalarini alohida mezonlar bilan baholash zarurligini ko'rsatadi. Milliy o'zlik mazkur davrda yakunlangan va bir xil shaklga kelgan hodisa sifatida emas, huquqiy mansublik, tarixiy xotira va siyosiy vakillik o'rtasidagi munosabatlarda rivojlangan jarayon sifatida tushuntiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Massad J. A. Colonial Effects: The Making of National Identity in Jordan. New York: Columbia University Press, 2001. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
2. Anderson B. S. Nationalist Voices in Jordan: The Street and the State. Austin: University of Texas Press, 2005. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
3. Robins P. A History of Jordan. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
4. Clark J. A. Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen. Bloomington: Indiana University Press, 2004. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
5. Wiktorowicz Q. Civil Society as Social Control: State Power in Jordan // Comparative Politics. 2000. Vol. 33, No. 1. P. 43–61. DOI: 10.2307/422423. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
6. The Constitution of the Hashemite Kingdom of Jordan. 1952. 1, 24–26-moddalar. Elektron matn: WIPO Lex. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
7. Hashemite Kingdom of Jordan. Jordanian National Charter of 1991. Elektron matn: UNHCR Refworld. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
8. The Royal Hashemite Court. King Hussein bin Talal 1935–1999. Rasmiy biografik ma'lumot. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).

9. The University of Jordan. UJ Sustainability Policy 2022–2027. Introduction. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
10. Hussein, King of Jordan. Address to the Nation. 31 July 1988. Elektron matn: United Nations, Question of Palestine. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
11. U.S. Department of State. Telegram From the Department of State to Certain Diplomatic Posts. 26 September 1970 // Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XXIV. Document 329. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
12. International Monetary Fund. Jordan: Background Information on Selected Aspects of Adjustment and Growth Strategy. IMF Staff Country Reports. 1995. No. 95/97. DOI: 10.5089/9781451820270.002. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
13. U.S. Department of State. Background Notes: Jordan. August 2000. Arxivdagi elektron nashr. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).
14. United Nations Treaty Collection. Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan. 26 October 1994. UNTS. Vol. 2042. No. 35325. Elektron manba (Murojaat sanasi: 11.10.2026).